

ЗМІНЕНІ СТАНИ СВІДОМОСТІ ЯК ТЕКСТОВИЙ ФЕНОМЕН: ДОСВІД ЛІНГВОПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

ПРИСЯЖНЮК Л. Ф.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті проаналізовано явище змінених станів свідомості в художній семантиці з позицій лінгвопсихології. Розглянуто проблеми онтологічного й гносеологічного статусу змінених станів свідомості; запропоновано методику їх аналізу в художньому тексті; виявлено особливості художнього втілення змінених станів свідомості, індукованих зовнішніми та внутрішніми чинниками.

Ключові слова: змінені стани свідомості, образ, лінгвопсихологія.

В статье анализируется явление измененных состояний сознания в художественной семантике с позиций лингвопсихологии. Рассматриваются проблемы онтологического и гносеологического статуса измененных состояний сознания; предлагается методика их анализа в художественном тексте; выделяются особенности художественного воплощения измененных состояний сознания, индуцированных внешними и внутренними факторами.

Ключевые слова: измененные состояния сознания, образ, лингвопсихология.

This article deals with altered states of consciousness in literary semantics from a combined linguistic and psychological perspective. It deals with the problems of ontological and gnosiological aspects of altered states of consciousness. The author suggests a methodology of analysis, elicits the means of representing altered states of consciousness induced by internal and external factors.

Key words: altered states of consciousness, image, linguopsychology.

Одним із основних понять студій художньої семантики, інтерес до якого не вщухає, є образ. Останній тривалий час пов'язували насамперед із лінгвальними засобами його втілення, серед яких особливе місце займали тропи – образні засоби, які ґрунтуються на перенесенні значення, семантичному зсуві. Саме вони вважались основною характеристикою художнього тексту, яка й визначає специфіку художньої образності. Результати наукових розвідок у межах когнітивних досліджень художнього тексту, зокрема когнітивної поетики, зумовили переосмислення традиційних поглядів на природу художнього образу та дозволили частково пояснити його відмінність від конвенційних образів, укорінених у повсякденній свідомості [1; 9]. Наразі стає зрозумілим, що специфіка художнього образу пов'язана з особливістю когнітивних процесів, залучених у його породженні та сприйнятті. Це пояснює підвищений інтерес до психологічних аспектів художнього тексту. При цьому значна увага зосереджується на особливостях втілення емоцій, про що свідчить виокремлення досліджень емоційних концептів в окрему галузь – когнітивну емотіологію [3]. Проте існує набагато ширший спектр текстових явищ, пов'язаних із психічною діяльністю людини. Серед останніх особливе місце займають змінені стани свідомості (далі – ЗСС).

Актуальність статті визначається загальною спрямованістю сучасних філологічних студій на вивчення засобів відображення когнітивних і емоційних процесів у художній семантиці. Аналіз ЗСС у художньому тексті є важливим для поглиблення уявлень про механізми породження художньої образності та пояснення її відмінностей від конвенційних образів, притаманних повсякденній свідомості.

Предметом вивчення є семантичні та стилістичні особливості репрезентації ЗСС у сукупності словесних і персонажних образів художнього тексту.

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки втілення ЗСС в образній системі художнього тексту шляхом семантичного та контекстуально-інтерпретаційного аналізу. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань:

- сформулювати визначення ЗСС і окреслити напрями їх вивчення в аспекті семантики художнього тексту;
- встановити критерії ідентифікації вербальних маркерів ЗСС;
- запропонувати підхід до аналізу художнього тексту крізь призму ЗСС;
- виокремити засоби художнього втілення ЗСС, індукованих зовнішніми та внутрішніми факторами.

Звернення до таких явищ, як ЗСС в аспекті художньої семантики, безумовно, передбачає залучення теоретичних засад психології, зокрема лінгвопсихологічного підходу до аналізу художнього тексту, предметом дослідження якого є засоби вербалізації та особливості концептуалізації психічних та психологічних явищ у тексті. Цей підхід з'явився недавно та розвивається в межах мовознавчої школи, очолюваної професором В. Дем'янковим. У рамках цього напрямку лінгвопсихологія трактується як наука, об'єктом вивчення якої є людська ментальність, семантика термінів людської духовності крізь призму мови [5, с. 29]. Саме на засадах лінгвопсихології можлива розробка методики аналізу ЗСС, втілених у художньому тексті. Так, виділення фрагментів, що містять описи ЗСС, відбувається на основі ідентифікації чинників ЗСС і симптомів, які супроводжують ці стани. Пошук таких ідентифікаторів базується на даних психології [4; 6; 8] і лінгвістики змінених станів [7]. На другому етапі шляхом контекстуально-інтерпретаційного аналізу здійснюється виокремлення засобів вербального втілення ЗСС в образній системі художнього тексту.

У психології ЗСС трактуються як нетривалі непатологічні психосоматичні стани, які виникають у психічно здорових людей під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів [6, с. 6]. Ці стани суб'єктивно розпізнаються самою людиною чи стороннім спостерігачем як відхилення від нормального стану [6, с. 5]. ЗСС можуть супроводжуватися такими характерними симптомами: змінами перебігу розумових процесів; порушенням відчуття часу; втратою контролю над власною емоційною сферою; викривленням сприйняття образу власного тіла; перекрученням смислу й значення; відчуттям відродження; підвищеною чутливістю до навіювання [6, с. 6–11].

У людській діяльності ЗСС можуть відігравати позитивну й негативну роль. З одного боку, вони забезпечують нормальне функціонування психіки та допомагають людині адаптуватися до зовнішнього середовища. Серед таких позитивних функцій виділяють психотерапевтичну, соціальну та функцію отримання нового досвіду [6, с. 10–12; 4, с. 65]. З іншого боку, ЗСС можуть мати і дезадаптивне вираження, наприклад, зняття внутрішньої напруги шляхом приймання наркотиків чи алкоголю [6, с. 11].

Особливостями ЗСС є їх культурна й історична зумовленість, оскільки різні культури по-різному розглядають такі стани [8, с. 4]. У західній традиції ЗСС сприймаються з певним страхом. Водночас у культурі індіанців Південної Америки вони схвалюються соціумом та індукуються для виконання певних ритуалів [2]. Фактори, які викликають такі стани, можна розділити на внутрішні та зовнішні. До перших належать надзвичайні ситуації, психотропні засоби, сенсорна ізоляція. Прикладами других можуть бути медитація, творчий акт тощо [6, с. 6–7; 8, с. 5–6]. Розглянемо особливості художнього втілення та специфіку перебігу ЗСС, індукованих зовнішніми та внутрішніми чинниками.

Наведений нижче приклад художнього втілення ЗСС у романі В. Голдінга "Lord of the Flies" є художньою реконструкцією ЗСС, зумовлених зовнішніми факторами: *Ralph said nothing more, but waited while the procession came nearer. The chant was audible but at that distance still wordless. [...] The gutted carcass of a pig swung from the stake, swinging heavily as the twins toiled over*

the uneven ground. The pigs head hung down with gaping neck and seemed to search for something on the ground. At last the words of the chant floated up to them, across the bowl of blackened wood and ashes "Kill the pig. Cut her throat. Spill her blood" [10, p. 60].

Зміна сприйняття дійсності персонажами роману виникає внаслідок "постійної повторюваної, монотонної стимуляції" [6, с. 8]. Полювання та вбивство тварини перетворюється на ритуал, який супроводжується відповідними діями, зокрема хоровим повторенням набору фраз, що зумовлює груповий транс. Основним засобом втілення ЗСС в аналізованому фрагменті є використання мовних одиниць на позначення сенсорних відчуттів людини. Їх вживання породжує перцептивний образ. Так, монотонний ритм, який супроводжує дії персонажів, створюється на основі аудитивних образів, які виникають унаслідок використання слів *chant*, *audible*, а також передається за допомогою зображення руху процесії: *swung*, *swinging*. Пульсація ритму (його прискорення та уповільнення) стає домінуючим засобом утілення ЗСС персонажів у наведеному прикладі. Максимальне прискорення ритму на фонетичному рівні досягається вживанням слів, які містять короткі голосні /l/, /n/ (*Kill the pig. Cut her throat. Spill her blood*). На рівні синтаксису цьому сприяють короткі наказові речення.

Проілюструємо особливості вербалізації ЗСС, спричинені внутрішніми факторами, у наступному прикладі. Фрагменти, що аналізуються, присвячені опису творчої особистості Вінсента ван Гога в романі І. Стоуна "Lust for Life". Аналіз цього твору дозволяє виокремити три основні етапи ЗСС, зумовлені творчим актом (створення картини): 1) свідоме намагання митця увійти в ЗСС; 2) переживання ним такого стану; 3) вихід зі ЗСС, що завершується поверненням до нормального стану свідомості або ж виникненням патологічного хворобливого стану. Перший етап можна підтвердити таким прикладом: *Vincent knew that to attain the high yellow note which dominated his Arlesian canvases he had to be on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw. If he allowed himself to get into that state, he could paint again as brilliantly as he had before. But the road led to destruction* [12, p. 438].

Намагання художника отримати ідеальний колір (*to attain the high yellow note*) пов'язане з досягненням крайнього вияву почуттів. Семантичне напруження є результатом використання прийому градації (*on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw*). У цьому ж уривку міститься й попередження про небезпеку ЗСС, що можуть спричинити руйнацію особистості.

У наступному фрагменті представлено ЗСС як стимул творчості, наприклад: *His powers came back; his sense of the universal rhythm of nature, his ability to smash off a large canvas in a few hours and flood it with glaring, brilliant sunshine. Each day saw a new picture created; each day saw a rise in his emotional gauge. He painted thirty seven canvases without a pause* [12, p. 439].

У момент творчого піднесення, що супроводжується ЗСС, художник відчуває надзвичайну насагу. Зниження свідомого контролю стає причиною вираження більш інтенсивних, ніж у нормальному стані, емоцій [6, с. 6]. Митець здатний творити дива, з кожним днем досягаючи більшого ефекту. Сила впливу картин персонажа підкреслюється за допомогою метафори *flood it with glaring, brilliant sunshine*. Семантичне напруження досягається шляхом використання паралельних безсполучникових конструкцій. Незвична енергійність художника виражається за допомогою мовних одиниць *smash off, flood, rise*, які містять семи 'violently', 'noisily', 'large number of something', 'increase', пов'язані з відхиленням від норми.

Водночас ЗСС не можуть бути довготривалими, оскільки це призводить до фізичного й емоційного виснаження. Наприклад: *One morning he awoke feeling lethargic. He could not work. He sat on a chair. He stared at a wall. He hardly moved all through the day. The voices came back to his ears and told him queer, queer tales* [12, p. 439].

У наведеному прикладі спостерігаємо деструктивні наслідки ЗСС. Відбувається редукція емоційної активності [6, с. 6], що втілюється шляхом уживання дієслів, які позначають відсутність здатності до дії, уповільнену реакцію (*could not, stared, hardly moved*). Прикметник *lethargic*,

який містить семи 'no energy', 'no interest' (відсутність енергії, відсутність інтересу), передає знижений рівень емоційності. Змінюється й ритмічна побудова фрагмента: уповільнення темпу пов'язане з використанням паралельних синтаксичних конструкцій.

Наступним прикладом виникнення ЗСС під впливом внутрішніх психічних факторів є фантазування, замріяність (з англ. – daydreaming). Опис такого стану є одним з найпоширеніших у художніх текстах. Проілюструємо його втілення на прикладі з роману Д. Лоджа "The British Museum Is Falling Down": *Thus it was that as he opened his eyes one November morning, and focused them blearily on the sick rose, three down and six across, on the wallpaper opposite his bed, Adam was simultaneously reminded that he was twenty-five years of age, and would soon be twenty-six, that he was a postgraduate student preparing a thesis which he was unlikely to complete in the third and final year of his scholarship, that he was unpleasant married with three young children, that one of them had manifested an alarming rash the previous evening, that his name was ridiculous, that his leg hurt, that his decrepit scooter had failed to start the previous morning, that he had just missed a first-class degree because of a bad Middle English paper, that his leg hurt, that at his primary school he had proved so proficient in the game of who-can-pee-highest-up-the-wall of the boys' outside lavatory that he had wetted the biretta of the parish priest who happened to be visiting the playground on the other side of the wall at the time, that he had forgotten to reserve any books at the British Museum for this morning's reading, that his leg hurt, that his wife's period was three days overdue, and that his leg hurt* [11, p. 7–8].

Цей уривок є зав'язкою роману та першим знайомством читача з головним персонажем твору. Адам невдоволений своїм життям, оскільки не має змоги його контролювати та займатися улюбленою справою через скрутне фінансове становище. Поринувши у власні думки, він згадує родину, роботу та дитинство. Змінений стан свідомості виражено, насамперед, синтаксичними засобами. Наведений уривок є одним реченням, яке складається з низки переліків, не пов'язаних між собою за смыслом, що уможливорює зображення плутанини думок персонажа. Адам одночасно згадує проблеми, пов'язані з написанням наукової роботи, дітьми, поломкою скутера, своїми дитячими витівками. Уже на початку роману закладаються сигнали адресованості, які мають важливе значення для інтерпретації твору. Ніби між іншим згадується основна причина тривоги Адама – можлива вагітність його дружини. Водночас асоціації та спогади персонажа лише видаються хаотичними. Увагу читача привертає повторювання фрази "нога у нього боліла" (*his leg hurt*) посередині та наприкінці уривка. Постійний біль і згадка про проблему, пов'язану з появою дитини, стають поштовхом для виходу персонажа зі зміненого стану свідомості та змушують повернутися в реальний світ.

Отже, змінені стани свідомості як частина образної системи художнього тексту є художнім утіленням альтернативних форм свідомості у сукупності вербальних і персонажних образів. Основним засобом втілення ЗСС є зміна звичного ритму сприйняття персонажем дійсності. Уповільнення чи прискорення такого ритму відображується шляхом експресивності синтаксичної організації художнього тексту (використання паралельних і безсполучникових конструкцій, перелічення, повтору тощо), а також семантики мовних одиниць. Аналіз ЗСС у системі словесних образів дозволяє виокремити такі тенденції: 1) втілення ЗСС пов'язане з семантикою мовних одиниць і їх організацією в тексті та сюжетно-композиційною побудовою художнього твору; 2) вербалізація відбувається не як результат застосування окремих вербальних засобів, а внаслідок взаємодії фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних і семасіологічних засобів.

Перспективою дослідження в обраному напрямі є виокремлення особливостей утілення ЗСС у різних літературних жанрах, а також аналіз ЗСС на концептуальному рівні художнього тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белехова Л. І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) : [монографія] / Лариса Іванівна Белехова. – Херсон : Айлант, 2002. – 368 с.
2. Бургиньон Э. Измененные состояния сознания / Э. Бурниньон // Измененные состояния сознания и культура / Сост. О. В. Гордеева. – СПб. : Питер, 2009. – С. 29–61.
3. Воробйова О. П. Поетика хвиль в контексті емоційного резонансу (нарис з когнітивної емотіології) / О. П. Воробйова // Мова, культура й освіта в сучасному світі : зб. наук. пр. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – С. 126–135.
4. Гордеева О. В. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского как методологическая основа изучения измененных состояний сознания ИСС / О. В. Гордеева // Измененные состояния сознания и культура / Сост. О. В. Гордеева. – СПб. : Питер, 2009. – С. 62–77.
5. Демьянков В. З. Лингвопсихология как раздел когнитивной лингвистики, или: Где эмоция – там и когниция / В. З. Демьянков, Л. В. Воронин, Д. В. Сергеева, А. И. Сергеев // С любовью к языку : сб. научн. тр. – М. : Институт языкознания РАН, 2002. – С. 29–36.
6. Людвиг А. Изменённые состояния сознания / А. Людвиг // Изменённые состояния сознания / Под ред. ред. Ч. Тарт. М. : ЭКСМО, 2003. – С. 5–12.
7. Spivak D. L. Linguistics of Altered States of Consciousness : Problems and Prospects / D. L. Spivak // Journal of Quantitative Linguistics. – V. 11. – № 1–2. – 2004. – P. 27–32.
8. Tart Ch. T. States of Consciousness / Charles T. Tart. – N. Y. : E. P. Dutton & Co., 1975. – 305 p.
9. Vorobyova O. “The Mark on the Wall” and literary fancy : A cognitive sketch / O. Vorobyova // Cognition and Literary Interpretation in Practice / Ed. by H. Veivo, B. Petterson, M. Polvinen. – Helsinki : Helsinki University Press, 2005. – P. 201–217.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. Golding W. Lord of the Flies // William Golding’s *Lord of the Flies* / Ed. by J. R. Baker, A. P. Ziegler Jr. – N. Y. : A Perigee Book. – P. 1–188.
11. Lodge D. The British Museum Is Falling Down / David Lodge. – L. : Penguin Books, 1983. – 174 p.
12. Stone I. Lust for Life. A Biographical Novel of Van Gogh / Irving Stone I. – N. Y. : New American Library, 1964. – 509 p.

Дата надходження до редакції
18.05.2011